

RELACIONS INTERTEXTUALS EN ELS FRAGMENTS HISTORIOGRÀFICS
DE LA *DOCTRINA MORAL D'EN PACS*

Helena Rovira Cerdà

Investigadora independent

Intertextual relations in the historiographical fragments of *Doctrina moral d'en Pacs*

Citació: Rovira, Helena (2021). Relacions intertextuals en els fragments historiogràfics de la *Doctrina moral d'en Pacs*. *Ítaca. Revista de Filologia* (12), 325-346.

<https://doi.org/10.14198/ITACA2021.12.12>

Rebut: 02/06/2021 | Acceptat: 17/06/2021

© 2021 Helena Rovira | helenarovirac@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-2565-6183>

Aquest treball és subjecte a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Resum

En aquest estudi, analitzem les relacions intertextuals dels passatges historiogràfics de la *Doctrina moral d'en Pacs*. Un dels principals objectius és determinar el marc preferent de connexions de l'autor de la *Doctrina*, per intentar establir si beu principalment de cròniques universals, de les grans compilacions llatines dels segles XIII-XIV, és a dir les obres de Joan de Salisbury, Joan de Gal·les, Vicent de Beauvais, etc., o de les traduccions i els reculls catalans que ja proliferen a principis del s. XV. També ens preguntem si altres obres en català del s. XV poden relacionar-se d'alguna manera amb els passatges historiogràfics de la *Doctrina*. De fet, la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, de la segona meitat del s. XV, transmet un extens fragment sobre la història de Roma que coincideix amb el que trobem en el text de Pacs. I ambdues obres esmenten una sentència sobre la concòrdia («nam concòrdia parvae res crescunt...») que tingué un gran èxit al llarg de l'edat mitjana.

Paraules clau: *Doctrina moral d'en Pacs*; *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*; enciclopedisme medieval; relacions intertextuals; historiografia

Abstract

This paper analyses the intertextual relationships present in the historiographical passages of the *Doctrina moral d'en Pacs*. One of the main aims of this study is to determine the author's preferred framework of

connections. This allows us to establish whether he uses mainly universal chronicles, some of the great 13th and 14th century Latin compilations (such as the works of John of Salisbury, John of Wales, Vincent of Beauvais), or the Catalan translations and compilations spread in the early 15th century. Another objective is to establish if other 15th century Catalan works could be related in some way to the historiographical passages of the *Doctrina*. In fact, the *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, written in the second half of the 15th century, transmits an extensive fragment on the history of Rome that matches with one found in the text of *Pacs*. Moreover, both works mention a sentence about concord («nam concordia parvae res crescunt...») that enjoyed great success throughout the Middle Ages.

Keywords: *Doctrina moral d'en Pacs*; *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*; medieval encyclopedism; intertextuality; historiography

En record de la Gemma, amb agraïment
per tot el que em va ensenyar sobre ma-
nuscrits i sobre el *Valeri* de Canals.

1. INTRODUCCIÓ¹

La *Doctrina moral* és un recull de sentències d'autoritats ordenades temàticament, escrit per un home de Mallorca durant el primer terç del s. XV o poc després. Es tracta d'una doctrina adreçada als fills, que pot inserir-se dins del marc de l'enciclopedisme medieval i que presenta més de tres-centes setanta citacions d'autors destacats, sobretot de procedència bíblica, grecollatina i patristica. La *Doctrina* inclou sabers bastant heterogenis, com ara capítols sobre els vicis i les virtuts, consells de retòrica, i, més cap al final del text, incorpora diversos episodis dedicats a descriure les edats del món i altres passatges de tipus historiogràfic.

Un dels aspectes encara no resolts que envolten aquest text és la figura de l'autor. A partir dels estudis de Gabriel Llabrés (1887) i Antoni

¹ Agraïm a Antònia Carré els comentaris que ens han ajudat a millorar aquest treball.

Rubió (1889) se'l va identificar amb el lul·lista Nicolau de Pacs, però en realitat, molt probablement, aquest no és el nom de pila de l'escriptor mallorquí. Jaume Riera (1979) va analitzar set inventaris del s. XV en els quals el nom de l'autor de la *Doctrina* és Joan en tres ocasions, Lluís en dues i en les altres dues no s'indica. Tenint en compte que les dades que l'autor consigna sobre ell mateix en el pròleg no han pogut ser verificades, Riera proposava considerar-lo una autobiografia inventada, pensada per a donar autoritat i prestigi al text. En un treball anterior (ROVIRA: 2018), vam proposar la hipòtesi d'identificar l'autor amb un Joan de Pacs, que en els documents de l'època apareixeria com a Joan de Conilleres, que és el cognom d'una de les branques més antigues de la família Pacs.²

La *Doctrina* s'ha conservat en quatre testimonis manuscrits, tots datables en el s. XV. Una de les còpies conservades a la Bibliothèque Nationale de France conté només el text de Pacs, però els altres tres còdexs acompanyen aquesta doctrina moral amb altres textos de naturalesa semblant, com la *Doctrina compendiosa*, les *Paraules de savis i filòsofs* de Jafudà Bonsenyor i el *Llibre de Cató*; i amb altres obres molt breus de temes diversos, com un tractat sobre monedes, un text sobre els pecats capitals i un tractat al·legòric sobre les filles del diable.³

Altrament, la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* és un text de doble naturalesa, com pretén reflectir el títol que se li ha adjudicat recentment.⁴ Per una banda, inclou una crònica general i dels reis d'Aragó, amb especial interès en els Trastàmara; i, per altra banda, un dietari de la ciutat de València. Aquest text ens ha arribat a través d'un únic manuscrit medieval, datable a finals del s. XV, del qual es conserven

² Vegeu en l'article una explicació més detallada dels motius que donen suport a aquesta hipòtesi.

³ Vegeu una descripció més detallada d'aquests manuscrits en BITECA (2020, manid 1385, 1777, 1382, 1155) i Rovira (2018). Es conserva també una transcripció del manuscrit de l'Arxiu de la Corona d'Aragó en Bofarull (1857). Uns pocs anys més tard, Llabrés (1889) va fer-ne una edició basada en el mateix testimoni de l'ACA i un dels manuscrits parisencs (Espagnol 54). I, segons Martí (2014), Maria Pertile en va fer una altra edició l'any 2002 com a part d'un programa de doctorat, però encara no hem pogut confirmar que aquest treball hagi arribat a publicar-se.

⁴ En aquest treball emprem l'edició de Rodrigo Lizondo (MIRALLES: 2011). La primera edició fou obra de Sanchis Sivera ([MIRALLES]: 1932).

tres còpies dels s. XVII-XVIII.⁵ Tot i que hi ha disparitat d'opinions sobre la naturalesa apògrafa o no del manuscrit medieval, la còpia se suposa, sens dubte, propera a l'original, la qual cosa en situa la redacció en una data posterior a la *Doctrina moral* de Pacs. Si bé la major part de les dades recollides en aquest text heterogeni es refereixen a esdeveniments històrics de l'edat mitjana, i especialment vinculats a la Corona d'Aragó, a l'inici s'inclouen un parell de capítols breus sobre la història de Roma i Troia (MIRALLES: 2011, 115-118, cap. 12-13). La major part del primer d'aquests capítols, «Roma fonch hedificada», transmet un text literalment igual al que apareix en la *Doctrina moral*. A continuació presentem una edició sinòptica dels passatges d'ambdues obres.

2. EDICIÓ SINÒPTICA DELS FRAGMENTS DE LA *DOCTRINA MORAL* I EL *DIETARI*

Doctrina moral
(ms. Espanhol 55 BNF, ff. 37va-
39vb)

Dietari
(MIRALLES: 2011, 115-117)

Com après la destrució de Troya fo
Roma edificada
La ciutat de Troya, qui antigament
havia nom Friga, la qual avia
DCCCCLXII anys que ere edificada,
fo per Antènor, qui après fundà la
ciutat de París, e per Eneas e
Polidemas de nits traÿda e liurada als
grechs, qui la tanían asitiada, la qual
per aquells fo destruÿda. E aquests
Eneas e Polidemas foren aquells qui
ab Paris anaren a pendre Elena, per
rahó de la qual presa començà la dita

⁵ Vegeu una descripció codicològica d'aquests testimonis en BITECA (2020). El manuscrit medieval és descrit sota el manid 2532. Vegeu també en Miralles (2011, 10-19) una altra descripció dels exemplars i un resum de les diverses posicions sobre la datació del text.

guera, la qual durà X anys, VII mesos, XII jorns. E dells grechs qui ab mà francha faïen batalles sangonoses moriren an la dita guerra DCCCLXXXVI mília. E dels troyans en les dites batalles, abans que la ciutat fos presa, havia morts entorn DCLXXVI mília, segons recompten lurs istòrias.

E Ròmulus, rey primer dels romans, en edat de XVIII anys, en la quinta edat del [s]egla, que del seu començament havían IIIIMDCCCXCIII anys e après CCC anys de la dita destrucció de Troya, comensà funda[r] e fer Roma, la qual per ell e per altres VI reys, un après altre, fo senyorejada CXXXVIII anys. E après gitaren-ne lo VII rey, apellat Tranquinus Superbus, e son fill Tranquinus, per ço com aquest forçà Lucrècia, per la qual ocasió no volgueren que de-quí avant agués rey en Roma, ans fo governada DXXXVIII anys per consalers, los quals appellaven sanedors, que vol [dir] ajustament d'òmens vells.

E après CCCCLXXXIII anys que la dita ciutat de Roma fon comensada, moch-se malvolença e guerra entre Roma e Cartayna per rahó de la qual Aníbal, capità de Cartayna, pasà en Ytàlia, on vancé moltes batalles contre los romans e sotmès a ell quasi tota aquella terra. E aquí aturà

E, après .CCC. anys que la ciutat de Troya fonch destroy[d]a, fonch fundada la dita ciutat de Roma per lo dit Ròmulus, lo qual fonch primer rey, e enaprès per altres .VI. reys, huns après d'altres, fonch senyoregada .C.XXXXVIII. anys; e lo darrer rey, qui fonch lo .VI., al qual dien Tarquinnus Superbus, e a son fill Tarquinnus, foren gitats de la senyoria, per ço com aquest forçà a Lucrècia, per la qual ocasió no volgueren que d'aquí avant agués rey en Roma, ans fonch governada e regida .D.XXXIII. anys per consellés, los quals appellaven senadós, qui vol dir ajustament de hòmens vells.

E, après .CCCC.LXXXIII. anys que la ciutat de Roma fonch començada, moch-se malvolença e guerra entre Roma e Cartayna, per rahó de la qual Aníbal, capità de Cartayna, passà en Ytàlia, hon vancé moltes batalles contra los romans e sotsmès a ell quasi tota aquella terra. E aquí aturà .XVII. anys,

XVII anys, jatsesia que per gran temps abans, per rahó de la dita guerra, agués molt aturat en Espanya, qui és tota la tera deçà los munts Perineus, los quals comensen entre Euna e Cobliure e finen entre Bayona e Guescuya e Bordeu, e tot lo romanent és environat de mar.

E après, per ço com Cipió Africhà, qui de-bans havia nom Corneli Escipió, era ab molta gent d'armes dels romans pasat en Àfrica, on havia goyada una batalla del[s] cartaginasos, tremeteren per Aníbal, lo qual tantost vench ab totes ses gents. E com fo asats prop de Àfrica, feu muntar un mariner a la gàbia de la sua nau per veure si veuria terra. Lo qual mariner, stant là, dix que vehia res altre sinó una sepultura rota e cavada en moltes partides, de la qual visió Aníbal se senyà, molt, tenint aquella per mal senyal. E a poch temps, fo Aníbal per lo dit Cipió vançut per batalla e tota Àfrica sotsmesa a Roma. E açò fo a DXXXXVI anys après que Roma fo fundada.

E per concòrdia que ere entre ls dits romans, trihunfant ab fama e glòria e abundosa, conquistaren tota la monarchia dell món, car ab concòrdia les poques coses crexen e ab discòrdia les grans coses aminven; e per concòrdia és la comunitat en si matexa forts e als enemichs terrible. E les teres que los romans fora de Ytalia en temps de lur concòrdia

jatsesia que per gran temps abans, per rahó de la dita guerra, agués molt aturat en Espanya, qui és tota la terra deçà los munts Pireneus, los quals comencen entre Euna e Cobliure, e finen entre Bayona e Guascunya e Bordeus, e tot lo romanent és environat de mar.

Enaprès, per ço com Sipió Affriquà, lo qual abans avia nom Corneli, era ab molta gent d'armes dels romans pasat en Àfrica, hon havia guanyada huna batalla dels cartaynesos, trameteren per Aníbal, lo qual tantost vench ab totes ses gents en Àfrica. E, a poch temps, fonch Aníbal vençut per lo dit Cipió per batalla e tota Àfrica sotsmessada a Roma; e açò fonch a .D.XXXXXVI. anys après que Roma fonch fundada.

E per la gran amor e concòrdia que hera entre los dits romans, trihunfants ab fama e glòria abundossa, conquistaren e sotsmeteren a si tota la monarchia de l'huniversal món, car, segons avem dit, [ab] concòrdia e bona voluntat les coses poques són aumentades, e ab discòrdia les grans coses anixilades, car per concòrdia la comunitat és en si matexa fort e als enemichs terrible, que l'escut de

subjugaven apellaven províncies, e de·quí pres nom Proença. Virtut de concòrdia és de ten gran excel·lència e dignitat que l'insturment incencible per son acort ha sentiment d'aquella.

Car an los *Moralls* de sant Gregori és continuat que si dos laüts, ensemps temprats d'un acort, la un és d'esquena posat en algun loch, e que posets de travers una palla sobre dues de les sues cordes, mas que sia tan curta que no toch les altres, e après tochats aquelles semblants cordes de l'altre laüt concordant a ell, que aquella palla tremolarà en tal manera que, tremolant de fet, la dita palla caurà per santiment de la veu de son acort. E de fet és axí per alguns dignes de fe, e per mi és estat experimentat.

Mas diu sant Agustí que concòrdia que axí com és profitosa entre·ls bons, axí és dampnosa entre·ls malvats. E per ço diu sant Gregori que, per metre discòrdia entre mals hòmens, guanya hom mèrit.

Com fo Cartayna destruïda

E en la dita ciutat de Roma fo lo primer miracle del món, ço és un temple en lo qual havia tantes ymatges com eren maneres de gents en lo món. E quescuna ymatge tania ascrit an los pits lo nom de sa gent e una campane penyada al coll; e per ancantament eren axí consagradaes que, si alguna gent volgués rebel·lar a la senyoria de Roma, tantost aquella

concòrdia és molt gran en extimable excel·lència e dignitat.

ymatge de aquella gent girave la esquena a la ymatge dels romans e la campana que tania panyada al coll sonave. E·l·ls capellans del Capitoli denunciaven-o als sacerdots, qui de present tremetian lurs hosts per calsigar aquella gent, de què·s saguí que, per rebel·lió que veÿen que faÿen los cartaginesos, après DCII anys que Roma fo hedificada, los romans passaren en Àfrica e abateren e cremaren la ciutat de Cartayna, qui havia DCC anys que era fundada. E los romans aturaren IIII anys en Àfrica per destruir aquella terra. E après, com l'agueren destruïda, ab les veles plenes de glòria, d'onor e audàcia, tornaren-se'n en Roma ab gran influència de coses mundanals. E per més exellsar e prosperar la sayoria de Roma, inceparablament causant hùtils e nobles ordinacions ab acort comú de tots, entanien an lo bé publich e entre les altres per conservació de lur linatge e poblasió.

Diu Valeri que com Camil·lo e Pòstumo regisen l'ofici de la censoria, possats jutges per corregir los costums dels hòmens, feren constitució e ley per la qual obligaren e fferen trebutaris aquells qui no volgueren de lur vida pendre muller venint a la llur vellesa, manant-los que portassen lo dit trebut a l'erari, qui era loch on metien la moneda del publich. E denunciaren-los que·ls punirien pus agrament si·s gosaven

clamar en res de la ley o constitució que ten justament havían feta. E increparen-los per la següent fforma: «Natura humana, axí com vos ha dada ley de néixer, axí us ha dada ley de engendrar. E si havets vergonya de l'acte de generació, guardats vostres pares qui us engenraren e us nodriren obligant-vos que·ls engendràssets e·ls nodríssets nets, car desijaven perpetuar llur linatge. E per ço havets aconseguït do de ffortuna, qui us ha prestat lonch temps per engenrar semblant de vosaltres mateix. E durant aquest temps los vostros anys són passats e perduts e vosaltres romanets privats de nom de pare e de marit. Anats-vos-en, donchs, e paguats lo trebut, a vosaltres aspre e proffitós als hòmens qui après de vós seran engenrats, pus axí havets menyspreada la humana generació».

Com los romans redificaren

Cartayna e après entengueren en lur bé propi

De DCXXVI anys que Roma fon edificada, los senadors acordaren que la ciutat de Cartayna, la qual ells havien destruïda, fos redificada. E poblaren-la de gent romana, axí que, del seu destruïment fins a la sua redificació, hac XXVIII anys. E puy, Roma, per infusió de nobles consellers, passíficament posseý tota la demunt dita monarchia del món.

Enaprès de .DC.XXV. anys que Roma fonch edificada, los senadós acordaren que la ciutat de Cartayna, la qual ells avien destroyda, fos reedificada e tornada, e poblaren-la de gent romana; axí, del destroyment de Cartayna fins a la reedificació, ach .XXVIII. anys. E, puy, Roma, per infussió de nobles consellés, pacíficament posseýren, trihunfosament, tota la monarchia de l'huniversal món.

Mas, après gran temps, se seguí discòrdia entre ls romans per ço com Gratus, qui per ordinació dels senadors fo elet que per un any fos maester e poderós del poble romà... E en aquell any murí Atalus, qui era rey d'Àsia, e leixà tot son haver e son regne als romans; e lo dit Gratus, qui encara cobejava haver la sua senyoria per l'any après següent, lagotejà lo poble dient que tots los béns que lo dit rey Atalus havia leixats als romans devien ésser dats e compartits entre la gent menuda.

Encara contradigueren Scipió Nasicha, lo conseller, e Quintus Pompeus, per la qual contridició e porfidia moch gran divisió en la ciutat. E lo poble, ab armes, correch a la cort e aquí hac gran brega, on morí lo dit Gratus e CC de sa partida, ço és del poble. E, après la dita mort, ffo de la dita divisió feta pau entre ells.

Mas per avant, a DCLVIII anys que Roma ffo edificada, los ciutedans de aquella ciutat ab vida pomposa entengueren en llur bé propri, de què-s seguiren envejes, divisions, bregues e a ells moltes males ventures, per la qual rahó los consellers posaren la vestidura de plor que appellaven saga.

Mas, après gran temps, se seguí discòrdia entre los romans, per ço com Gratus, qui, per ordinació dels senadós, fonch elet que per hun any fos mestre e poderós per lo poble romà. E en aquel any morí Atalus, qui hera rey de Àssia, lo qual lexà tot quant aver e riquea tenia e son regne als romans; e lo dit Gratus, qui encara cobejava aver la senyoria per l'any après vinent, lagotegà lo poble, dient que tots los béns que lo rey Atalus avia lexats als romans devien ésser dats e compartits entre la gent menuda, e en açò contradigueren Sipió Nasicha lo conseller e Quintus Ponpeus, per la qual contradicció e porfidia moch-se gran discòrdia e divisió en la dita ciutat. E lo poble, ab armes, corech a la cort e aquí hac gran brega, hon morí lo dit Gratus e .CC. hòmens de sa partida, ço és, del poble; e, après la dita mort, fonch de la dita divisió feta pau entre ells.

Mas per avant, a .DCLVIII. anys que Roma fonch edificada, los ciutadans de la dita ciutat, ab vida pomposa, entengueren en lur bé propi, de què-s seguiren enveges, enhiquitats, divisions, bregues e malvolences, e a ells moltes males ventures e innumerables mals e gran tribulacions, per les quals rahons los consellés posaren les vstitures resplandents de la pròspera honor e foren vestits de la vestidura de plor que apellaven saga.

E per ço com los dits consellers havien elet Sil·la, qui era absent de la ciutat per anar contra lo rey Mitridates, qui tenia la menor Armínia, e Gayus Màurus volia aquell hi fos elet, per aquella enveja entre ells multiplicà major divisió, guerra e mal, qui durà X anys meté[n] en execució tots aquells mals que havien temuts de fer en temps pasat. E en aquesta guerra ciutadana moriren XXIII consellers, CC senadors, VI prínceps del pretori, LXX barons e CL mília hòmens dels romans, ultra altres pobles de Ytàlia e d'altres nacions, de què, après, la cosa pública de Roma, enbolcada en tantes tenebres, és venguda en gran menyspreu e per inflada ira ha supportats innumerables e perpetuats mals e treballs, axí que per cobegança de privada riquesa han obtenguda comuna pobresa.

E, per ocasió de la dita divisió, Július Cèsar, qui fo lo primer emperador de Roma, com per ley no posqués ésser rey, obtench lo dit imperi, lo qual tench III anys e VI mesos. E los romans aucieren-lo a traïció. E après fo emperador Octavià, nebot seu, qui abans de la nativitat de Jhesuchrist regnà XXXXII anys, V mesos, e après de la dita nativitat XIII anys. E aquest destrouí tots aquells qui havien mort a Július Cèsar.

E per ço com los dits conselers avien elet Sil·la, qui hera absent de la ciutat, per anar contra lo rey Mitridates, qui tenia la Menor Hermínia, e Gayus Maurus volia que ell hi fos elet, per aquella enveja entre ells multiplicà major divisió e gran guerra e molts mals, que durà .X. anys, metent en execució tots aquels mals que avien temuts de fer en temps passat. En aquesta guerra ciutadana de la ciutat de Roma moriren .XXIII. concells, .CC. senadors, .VI. prínceps del pretori, .LXX. barons e .CL. mília hòmens dels romans, vultra altres pobles e gentes de Itàlia e d'altres nacions; de què après la cosa pública de Roma, enboltada en tantes tenebres, és venguda en gran menyspreu e, per inflada ira e alta supèrbia e amagada cupiditat, ha suportats innumerables e perpetuats mals e treballs incomportables, enaxí que, per cobegança de privada riquesa, ha obtenguda comuna pobresa.

E, per ocasió de la dita divisió, Juli Cèzar fonch lo primer emperador de Roma; com per ley no pogués ésser rey, obtench lo dit imperi, lo qual tench .III. anys e .VI. messes, e los dits romans occiren-lo a tració. E enaprès fonch emperador Hochtovià, nebot seu, lo qual abans de la nativitat de Jesuchrist regnà .XXXXII. anys e .VI. messes, e après la nativitat de Jesuchrist regnà .XIII. anys; e aquest destróí tots aquels qui havien mort lo dit son honcle Juli Sèsar.

3. ANÀLISI COMPARATIVA DELS PASSATGES

És evident que els passatges de les dues obres estan interrelacionats. Les xifres són idèntiques en ambdós textos. Les glosses explicatives coincideixen, tant la que descriu els senadors com un «ajustament d'òmens vells», com la que comenta que els consellers es van posar «la vestidura de plor que apellaven sagua». També es repeteix la delimitació geogràfica d'Espanya que menciona els Pirineus, «l'Euna e Cobliure» i «Bayona e Guescuya e Bordeu». I, encara més significativament, ambdues obres reproduïen una sentència clarament incorrecta perquè està inacabada: «Mas, après gran temps, se seguí discòrdia entre-ls romans per ço com Gratus, qui per ordinació dels senadors fo elet que per un any fos maester e poderós del poble romà...».

Així, doncs, podem afirmar que tant Pacs com l'autor del *Dietari* extreuen aquest extens fragment d'alguna font comuna. A partir de la cronologia, podríem suposar que Miralles va consultar la *Doctrina moral*, però l'estudi de les fonts dut a terme per Rodrigo Lizondo (MIRALLES: 2011, 22-26) ens empeny a descartar un contacte directe entre ambdós textos. Sembla que l'autor del *Dietari* es basà, sobretot, en obres clarament historiogràfiques. De fet, segons Rodrigo Lizondo, els capítols anteriors a aquests passatges tenen com a font directa un compendi en català del *De rebus Hispaniae* de Rodrigo Ximénez de Rada.⁶ Desafortunadament, el fragment sobre Roma no procedeix d'aquesta mateixa font i no hem pogut identificar-ne l'origen.

La *Doctrina* i el *Dietari* responen a dues tipologies textuais diferents i això es percep en la disposició de la informació. A l'inici, ambdues obres transmeten uns episodis de tipus historiogràfic. Comencen resumint molt breument el fet que Roma fou governada primerament per reis i després, a causa de la violació de Lucrecia, per senadors. També s'hi narra la lluita entre Roma i Cartago, com fou vençut Anníbal i la concòrdia reestablerta. A continuació, però, l'autor de la *Doctrina* aprofita la referència a la concòrdia per incloure diverses digressions de tipus més filosòfic atribuïdes a sant Gregori i a sant Agustí. I tot seguit s'hi inclo-

⁶Aquest compendi es conserva en el ms. 6 de la BC, i ha estat editat recentment per Pere Quer (2008).

uen tres passatges que tampoc es troben en el text de Miralles. En el primer, s'explica el primer miracle del món, esdevingut en un temple de la ciutat de Roma. En segon lloc, s'esmenta la influència mundanal que la derrotada Cartago exercí sobre Roma. I, finalment, es transcriu un extens fragment sobre una llei contrària als homes solters, que prové literalment de la traducció catalana dels *Dicta* de Valeri Màxim ja enllestida pel dominic Antoni Canals el 1395.

Aquests fragments no apareixen en el *Dietari*, que manté la unitat temàtica de tipus historiogràfic. En qualsevol cas, la literalitat dels passatges compartits ens porta a concloure que existí una font comuna de la qual procedeixen els textos de la *Doctrina* i el *Dietari*. Una font que, ben segurament, no contenia les digressions afegides per Pacs. I, tenint en compte la proximitat d'ambdós fragments, és factible conjecturar que aquesta font estava escrita en català.

Just abans de començar les digressions enciclopèdiques, trobem una sentència que tingué un èxit considerable al llarg de l'edat mitjana: «car ab concòrdia les poques coses crexen e ab discòrdia les grans coses aminven; e per concòrdia és la comunitat en si matexa forts e als enemichs terrible». Aquest esment a la concòrdia és especialment significatiu en ambdues obres. A l'autor de la *Doctrina*, li serveix per a introduir la primera de les digressions procedent dels *Moralia in Job* de sant Gregori. Mentre que l'autor del *Dietari* no sols la inclou en el passatge esmentat, sinó que, de fet, aquesta citació és la que dona peu a tot el capítol sobre Roma: «Car ab concòrdia e bona amor les coses poques crexen en gran auçmentació e, ab discòrdia e mala voluntat, les coses gran anul·len e són anitxilades e vénen en molt grans dapnatges e dans. E do exemple dels romans, de sa prosperitat e adversitat, dels quals diré en suma e breu e en menys paraules que poré» (ID.: 114).

La formulació que presenta la sentència a la *Doctrina moral* és molt similar a la que trobem en la *Summa de col·lacions* de Joan de Gal·les:

Per què dix Scipió segons que diu Salustius, libro secundo: «yo, dix Scipió, vos liure lo regne ferme e perdurable si vosaltres serets bons, e serà flach e de poca durada si sots àvols o mals, cor ab concòdia poques coses crexen, e ab discòrdia les grans coses s'aminven». E açò matex diu Sèneca *Epístola XCIX*. E Jesucrist

diu *Mathei* XII que tot regne departit per discòrdia ve a defalliment e per contrari com ha unitat e concòrdia creix e multiplica, cor no és res pus profitosa a la ciutat com és concòrdia (RAMON I FERRER: 1997, II, 38).

La *Summa* afegeix algunes referències més sobre la concòrdia, entre les quals «per concòrdia és la comunitat en si mateixa forta e als enemichs terrible» (*IBID.*), que coincideix amb la segona part del passatge de la *Doctrina moral*. Joan de Gal·les atribueix aquesta darrera sentència al «*Canticorum*, V capítol», que Ramon i Ferrer identifica amb «*Pulchra es amica mea, suavis, et decora sicut Ierusalem terribilis ut castrorum acies ordinata*». Certament l'original no concorda del tot amb la traducció catalana, però s'entén millor a partir de la menció a sant Gregori que completa el passatge: «diu que cavalleria armada és terrible als enemichs com és ben ajustada e d'una concòrdia, axí que en res no sia discordant ne escampada» (*IBID.*).

També és probable que pugui relacionar-se amb el text de Joan de Gal·les la menció a la concòrdia que apareix en el *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla. Aquesta obra fou escrita probablement en la dècada de 1420 i, per tant, és coetània —o en tot cas uns pocs anys anterior— a la *Doctrina moral*. La sentència del *Memorial* és com segueix: «Car per amor les coses poques creixen, axí com per ranchor les grans se enfosqueixen, segons dix Sal·lústi e s desmallen e cahen, d'on dix lo Salvador que divisió porta los regnes a desolació» (MALLA: 1981, 191-192).

Com podem veure, Felip de Malla atribueix aquesta sentència a Sal·lusti. I efectivament, pot trobar-se a l'obra *De Bello Iugurthino*, concretament en el desè capítol: «nam concordia parvae res crescunt, discordia maxime dilabuntur». Segons Josep Icart, l'historiador romà havia extret el passatge d'una de les epístoles de Sèneca (SAL·LUSTI: 1964, 22). Al seu torn, aquest filòsof l'atribueix a Marc Agrippa (SENECA: 2014, 1302, epist. 94, núm. 46; en traducció catalana medieval en SÈNECA: 2015, 42-43). Tanmateix, la font real de Felip de Malla possiblement és la *Summa de col·lacions* de Joan de Gal·les, que inclou tant la menció a Sal·lusti com la referència a Jesucrist.

Segons Perarnau (MALLA: 1978, 178), la sentència sobre la concòrdia pot trobar-se també en una carta de Pere Despont a Lluís

Carbonell, datada el 5 de febrer de 1386. Més complexa és la menció que se'n fa en el *Tirant lo Blanc*: «car concòrdia fa créixer e aumentar les coses poques, e per discòrdia se perden e-s destroexen les grans» (MARTORELL: 2008, 604). Aquestes paraules es troben en el capítol 143 de l'obra de Martorell, en el qual Abdal·là Salomó dona alguns consells a Tirant sobre la manera de ser un bon governant. En realitat, però, les reflexions del savi musulmà no provenen originàriament de l'escriptor valencià sinó que es troben en una carta escrita per Petrarca el 20 de febrer de 1352. De fet, com comenta Hauf, tot el capítol 143 és «un sistemàtic aprofitament de la carta XII,2 *Familiarium Rerum* del Petrarca [...] que circulava traduïda al català sota el títol de "Lletra de Reials Costums"» (ID.: 610).⁷

De la versió catalana d'aquesta carta se'n conserven actualment dos testimonis: l'un en el ms. 7811 de la BNE, que, segons els autors de Translat, conté algunes lletres de batalla i altres textos cavallerescos que haurien pertangut a Joanot Martorell (2012, 100.2.1); i l'altre en el ms. 6 de la BC, que és precisament el mateix manuscrit que conté la traducció catalana de la *Crònica* de Ximénez de Rada que hem esmentat més amunt com una de les fonts del *Dietari* de Melcior Miralles.⁸

Tal com hem comentat, Pacs aprofita la menció a la concòrdia per incloure un seguit de digressions atribuïdes a diverses autoritats. La primera es refereix a uns llaüts esmentats per sant Gregori. Hem pogut localitzar la mateixa anècdota en el *Terç del Cartoixà*. Aquesta obra és la traducció d'una part de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, completada per Joan Roís de Corella abans de 1495 (TRANSLAT: 2012, 84.1.3). Segons Furió, Corella va fer una traducció peculiar de la *Vita Christi*, amb «omissions i incorporacions, glosses i resums, i retoricacions sobre el text

⁷Vegeu en Hauf (MARTORELL: 2008, 610, nota 3) un resum de la importància que té en el *Tirant lo Blanch* el missatge contingut en el text de Petrarca i del context de redacció de la carta. Una edició del text de Petrarca es pot consultar a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes sota el títol «Letra feta per Petrarcha».

⁸Cal tenir en compte que el manuscrit es considera copiat en el darrer quart del s. XV (BITECA: 2020, manid 1613).

llatí» (2015: 39).⁹ Precisament el fragment en què s'esmenten els llaüts és un dels que no apareix en l'original de Ludolf de Saxònia. La traducció catalana és com segueix: «Diu sanct Gregori que si temprau dos laüts en eguals acordances e posau la hu poc distant de l'altre, e posau sobre les temprades cordes de l'hun una palla e sonau l'altre, mou-se la palla quant les cordes de l'altr[e] toquen» (FURIÓ: 2015, 525).

A més d'indicar que aquest fragment no es troba en l'original, Furió posa en dubte l'atribució de la citació a sant Gregori: «Corella li assigna aquest passatge falsament. No he pogut trobar la font originària d'on l'extrau Corella, però sí el ressò d'aquest mateix exemple en *De sensu rerum et magia* del dominicà Tommaso Campanella, elaborada sobre 1590» (IBID.). Furió considera que el fragment no pertany realment a sant Gregori perquè Corella falseja les atribucions de la *Vita Christi* almenys en setanta-set ocasions. I quan l'original i la traducció divergeixen en l'assignació, la proposta de Corella és falsa. D'entre les falses atribucions, trenta-una les assigna a sant Agustí d'Hipona, setze a sant Joan Crisòstom i dotze a sant Gregori el Gran. Partint d'aquesta premissa, Furió considera que aquest fragment afegit no identificat deu contenir també una falsa atribució. Tanmateix, el fet que Pacs l'atribueixi a sant Gregori i més concretament als seus *Moralia in Job* demostra que no fou un invent de Corella, sinó que en aquella època circulava atribuïda al sant en altres obres.

La segona de les interpolacions introduïdes per Pacs és bastant extensa, però no s'associa a cap autoritat. Es tracta d'una anècdota coneguda com a *Salvatio Romae*, que es localitza en testimonis escrits en grec o llatí almenys des del s. VIII, com ara el *De septem mundi miraculis* atribuït a Beda.¹⁰ Cal recordar que el text de Pacs designa l'episodi com «lo

⁹ De fet, això mateix podria dir-se de la traducció d'Antoni Canals que acabem d'esmentar i de molts altres textos medievals, que es completen amb glosses provinents de comentaris medievals en llatí. Segons Furió (2015, 210), la font principal dels afegits corellans és la *Postilla litteralis* de Nicolau de Lira, un comentari dels versets de l'Antic i del Nou Testament redactat en el primer quart del s. XIV.

¹⁰ Vegeu en Graf (1882: 156-181) una explicació més extensa de les diverses variants d'aquesta història i dels textos que les transmeten.

primer miracle dell món».¹¹ En el s. XII, apareix en un text de gran difusió, els *Mirabilia urbis Romae*, i en la centúria següent el recullen l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais i els *Gesta romanorum*. El text de V. de Beauvais és molt similar al *De septem mundi miraculis*, així que n'hem consultat la versió catalana, és a dir el *Compendi historial* de Jaume Domènec, per comprovar si podia ser la font de Pacs.¹² No hi hem pogut localitzar aquest passatge. Segons Cañizares (2014), la *Salvatio Romae* també s'ha transmès dins la *Historia septem sapientum Romae*, traduïda al català en el s. XIV (TRANSLAT: 2012, 0.26.1). Tanmateix, encara no hem pogut localitzar cap testimoni concret en català que transmeti un text similar al que trobem en la *Doctrina moral*.

En canvi, és evident la procedència del fragment que Pacs atribueix a Valeri Màxim. Tot seguit acarem el passatge de la *Doctrina moral* i el text de l'autor romà segons la traducció d'Antoni Canals enllestida el 1395 o poc abans. La translació del frare dominic es caracteritza per incloure nombroses glosses procedents de dos comentaris medievals escrits en llatí (cf. ROVIRA: 2014). Marquem en cursiva aquestes glosses que no es troben en l'original llatí per fer evident que també apareixen en la *Doctrina* de Pacs.

Doctrina moral
(ed. en apartat 2)

Valeri Màxim
(CANALS: 1914, núm. II.4.1)

Diu Valeri que com Camil·lo e Com Camillo e Postumio regissen Pòstumo regisen l'ofici de la censoria, loffici [sic] de la Censoria, posats jut-

¹¹El *De septem mundi miraculis* transmet un text llatí que és probable que sigui la font de la traducció de Pacs: «Quod primum est Capitolium Romae, salvatio civium, major quam civitas, ibique fuerunt Gentium a Romanis captarum statuæ, vel deorum imagines, et in statuarum pectoribus nomina Gentium scripta, quæ a Romanis capta fuerant, et tintinnabula in collibus eorum appensa. Sacerdotes autem pervigiles diebus et noctibus per vices ad harum custodiam curam habentes intendebat; si quaelibet eorum moveretur, sonum mox faciente tintinnabulo, ut scirent quæ gens romanis rebellaret. Hoc autem cognito, romanis principibus verbo vel scripto nunciabant, ut scirent ad quam gentem reprimendam exercitum mox destinare deberent» (*apud* GRAF: 1882, 161).

¹²L'*Speculum historiale* transmet el passatge en el sisè llibre, capítol 61. El text de Domènec pot consultar-se a través de la versió digitalitzada del manuscrit de la BNE (MSS/11518).

possats jutges per corregir los costums dels hòmens, feren constitució e ley per la qual obligaren e fferen trebutaris aquells qui no volguren de lur vida pendre muller venint a la llur vellesa, manant-los que portassen lo dit trebut a l'erari, qui era loch on metien la moneda del publich. E denunciaren-los que-ls punirien pus agrament si-s gosaven clamar en res de la ley o constitució que ten justament havían feta. E increparen-los per la següent fforma:

Natura humana, axí com vos ha dada ley de néixer, axí us ha dada ley de engendrar. E si havets vergonya de l'acte de generació, guardats vostres pares qui us engenraren e us nodriren obligant-vos que-ls engenràssets e-ls nodríssets nets, car desijaven perpetuar llur linatge. E per ço havets aconseguit do de ffortuna, qui us ha prestat lonch temps per engenrar semblant de vosaltres mateix. E durant aquest temps los vostros anys són passats e perduts e vosaltres romanets privats de nom de pare e de marit. Anats-vos-en, donchs, e paguats lo trebut, a vosaltres aspre e proffitós als hòmens qui après de vós seran engenrats, pus axí havets menyspreada la humana generació.

ges per corregir les costumes dels hòmens, obligaren e feren trahutaris a aquells qui no volgren, de lur vida, pendre muller, viuint axi fins a la lur vellea; manant los que portassen lo dit trahut al errari, *qui era lo loch on posauen la moneda del ben publich*. E denunciaren los quels punirien pus agrament, sis gosauen clamar en res, de la ley e constitucio que havién feta tan justament; e increparen los, sots la forma següent:

Natura humana, axi com vos ha donat ley de nexer, axius ha dat ley de engenrar; e si hauets uergonya del acte de generacio, guardats als vostres pares, quius engenraren eus nodriren, obligant vos quels engenrassets els nodrisssets nets, car desijaven perpetuar lur linyatge. E per aço hauets aconseguit do de fortuna, queus ha prestat lonch temps, per engenrar semblant de vosaltres meteys; e durant aquest temps los vostres ayns son passats e perduts, vosaltres romanints priuats de nom de pare e de marit. Anatsvosén, donchs, e pagats lo trahut, a vosaltres aspre, e profitos als hòmens qui, apres vosaltres, seran engenrats; pus que hauets axi menyspreada la humanal generacio.

4. CONCLUSIONS

El capítol dedicat a Roma conservat en la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* presenta un text pràcticament idèntic al que trobem en la *Doctrina moral*. El *Dietari* es conserva en un únic manuscrit datat a finals del s. XV, mentre que la redacció de l'obra de Pacs se

situa en el primer terç del s. XV o poc després. Tanmateix, tenint en compte l'anàlisi de les fonts que en fa Rodrigo Lizondo, creiem que no pot assegurar-se que l'autor del *Dietari* consultés la doctrina de Pacs, sinó que probablement ambdós textos comparteixen una font comuna no identificada.

A més, el rerefons enciclopedista de la *Doctrina* es percep en el fet que Pacs parteix el passatge en dos fragments i introdueix al mig un seguit de digressions no relacionades amb la història sinó amb sabers diversos vinculats a una autoritat. La procedència d'una d'aquestes addicions és clarament la versió catalana de l'obra de Valeri Màxim, *Dictorum factorumque memorabilium libri novem*, escrita per Antoni Canals el 1395 o poc abans.

Una altra d'aquestes digressions reproduceix una bella reflexió sobre dos llaüts atribuïda a sant Gregori que trobem de nou en el *Terç del Car-toixa*, traducció composta per Joan Roís de Corella d'una part de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia. L'editor d'aquesta traducció qüestiona l'atribució de l'anècdota al sant a partir del fet que aquesta no es troba en l'original llatí i, sobretot, del fet que Corella té tendència a incloure en el seu text falses atribucions. Tanmateix, la menció de la mateixa autoritat en la *Doctrina moral* confirma, si més no, que l'atribució a sant Gregori no havia estat una mistificació personal de Corella.

Finalment, la darrera de les digressions que hem comentat fa referència a un episodi inclòs en diversos relats medievals i conegut com a *Salvatio Romae*. En aquesta ocasió no hem trobat cap text medieval en català que reproduïxi un relat semblant al de Pacs. Ara bé, crida l'atenció el fet que aquest passatge es troba també en l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, i reforça la idea que aquesta magna obra enciclopèdica és un dels textos més rellevants de l'enciclopedisme medieval occidental.

Una conclusió important del nostre estudi és que la major part dels textos que hem relacionat d'una manera o una altra amb la *Doctrina* són escrits en català. Tal com ja havíem intuït en editar el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals uns anys enrere, sota la direcció de Gemma Avenoz, no sembla agosarat afirmar que en el s. XV hi ha un corpus bastant sòlid de textos escrits en català o traduïts a aquesta llengua que permet als autors

d'aquesta centúria cercar en fonts catalanes els materials per a les seves obres. Les sentències sobre la concòrdia que hem analitzat en el darrer apartat tenen una tradició que abraça autors llatins com Sal·lusti i Sèneca i són presents en les obres de Vicent de Beauvais i Joan de Gal·les, però també les trobem en autors de parla catalana més o menys coetanis a Pacs com Felip de Malla i Joanot Martorell. De fet, les sentències sobre la concòrdia apareixen en el *Tirant lo Blanch* com a part d'un capítol més extens que aprofita una carta de Petrarca, que ja circulava traduïda en català com a text independent amb el títol de *Letra de reials costums*. La formulació de les sentències, tal com apareix en la *Doctrina moral*, manté diversos mots que només hem trobat en la *Summa de col·lacions*.

Així, doncs, en les pàgines anteriors hem intentat establir una complexa xarxa de relacions intertextuals entre diverses obres medievals, la majoria escrites en català. Aquest fet posa en relleu la riquesa dels vincles establerts en la literatura catalana de l'edat mitjana, i també ens anima a seguir indagant en altres passatges de la *Doctrina moral*, un fruit ben interessant de l'enciclopedisme medieval català.

BIBLIOGRAFIA

- BITECA: AVENOZA, Gemma, LourdesSORIANO& VicençBELTRAN (dirs.) (2020): *Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*, Berkeley, University of California. <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html> [darrera consulta: juny 2021].
- BOFARULL Y MASCARÓ, Próspero de (ed.) (1857): *Colección de documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragón. Tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, Barcelona, Imprenta del Archivo.
- CANALS, Antoni (1914): *Llibre anomenat Valeri Maximo dels dits y fets memorables: traducció catalana del xiven segle per Frare Antoni Canals*, Ed. R. Miquel i Planas, 2 vol., Barcelona, L'Avenç.
- CAÑIZARES FERRIZ, Patricia (2014): «La leyenda de la Salvatio Romae en la *Historia septem sapientum Romae*», en J. M. BAÑOS BAÑOS et al. (eds.), *Philologia, Universitas, Vita. Trabajos en honor de Tomás González Rolán*, Madrid, Escolar y Mayo, p. 185-192.

- FURIÓ VAYÀ, Joan Maria (2015): *El Terç del Cartoixà de Joan Roís de Corella. Edició i estudi. Volum I*. Tesi doctoral dirigida per A. Ferrando Francés, València, Universitat de València. <<https://roderic.uv.es/handle/10550/50025>> [darrera consulta: juny 2021] .
- GRAF, Arturo (1882): *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo. Volume I*, Torino, E. Loescher [consultat a través de l'ebook digitalitzat el 2019 per Liberliber.it].
- LLABRÉS Y QUINTANA, Gabriel (ed.) (1889): *Doctrina moral del mallorquí en Pax, autor del segle XV. Edició popular completa*, Palma de Mallorca, Tipografia de Felip Guasp y Vicens.
- MALLA, Felip de (1978): *Correspondència política. Volum 1*, Ed. Josep Perarnau, Barcelona, Barcino.
- MALLA, Felip de (1981): *Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona. Volum 1*, Ed. Manuel Balasch, Barcelona, Barcino.
- MARTÍ, Sadurní (2014): «La *Doctrina moral* d'en Pacs», en Lola BADIA (dir.), *Història de la literatura catalana. Volum 2: Literatura medieval (I). Segle XIV-XV*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino & Ajuntament de Barcelona, p. 94-96.
- MARTORELL, Joanot (2008): *Tirant lo Blanch. Text original (València, 1490)*, Ed. A. Hauf, València, Tirant lo Blanch.
- [MIRALLES, Melcior] (1932): *Dietari del Capellà d'Anfós el Magnànim*, Ed. J. Sanchis Sivera, València, Acció Bibliogràfica Valenciana.
- MIRALLES, Melcior (2011): *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, Ed. M. Rodrigo Lizondo, València, Universitat de València.
- PERTILE, Maria (2002): *La Doctrina Moral d'en Pax: edizione critica del testo e proposta di Studio*. Treball de recerca de doctorat, Girona, Universitat de Girona.
- QUER, Pere (2008): *La «Història i Genealogies d'Espanya»: una adaptació catalana medieval de la història hispànica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RAMON I FERRER, Lluís (1997): *Edició crítica i estudi de la «Summa de col·lacions» de Joan de Gal·les*. Tesi doctoral dirigida per Albert G. Hauf i Josepa M. Cortés, València, Universitat de València.

- RIERA I SANS, Jaume (1979): «Sobre l'autor de la *Doctrina moral* (segle XV)», *Randa*, núm. 9, p. 117-125.
- ROVIRA CERDÀ, Helena (2014): *El Valeri Màxim d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*. Tesi doctoral dirigida per Gemma Avenzoa, Barcelona, Universitat de Barcelona. <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/58545>>.
- ROVIRA CERDÀ, Helena (2018): «Els manuscrits catalans de la *Doctrina moral d'en Pacs*», *Magnificat*, núm. 5, p. 53-70.
- RUBIÓ Y LLUCH, Antonio (1889): *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*, Barcelona, Jaime Jesús Roviralta.
- SAL·LUSTI CRISP, G. (1964): *La Guerra de Jugurta*, Trad. J. Icart, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
- SENECA the Younger (2014): *Complete Works*, Hastings, Delphi Classics.
- SENECA the Younger (2015): *Epístoles a Lucili. Traducció catalana medieval. Epístoles XCI-CXXIV (versió 1). Flors o autoritats. Volum III*, Ed. T. Martínez Romero, Barcelona, Barcino.
- TRANSLAT: CABRÉ, Lluís & Montserrat FERRER (2012): *Cens de Traduccions al Català Medieval fins a 1500 (9 de juny de 2012)*. <<https://translat.narpan.net/>>.